

KINETIK VOSITALARNING RUHIY HOLAT IFODALASH IMKONIYATLARI

Sharipova Maxliyoxon G'ayratovna
FDTU 2-son akademik litsey o'qituvchisi

Annotatsiya. *Mazkur maqolada O'tkir Hoshimovning asarlaridagi ruhiy holat ifodalaydigan noverbal vositalar haqida fikr keltirilgan.*

Kalit so'zlar: *Psixolingvistika, funktsionallashtirish, paralingvistika, verbal vositalar, noverbal vositalar, kinetik vositalar.*

Kinetik vositalarning ruhiy holat ifodalash imkoniyatlari

Kinetik vositalar noverbal vositalar ichida eng ko'p qo'llaniladigan vositalardan sanaladi. Kinetik vositalar tana a'zolari: gavda, bosh, qo'l, oyoq kabilarning harakatlari, yuz ifodalari, qosh, ko'z, lab kabilarning holati bilan bog'liqdir. Kinetik vositalar kinetika yoki kinesika deb ataluvchi fan doirasida tadqiq qilinadi: "Kinesika imo-ishoralar haqidagi fandır. Kinetik vositalar vizual kanal sistemasiga taalluqli bo'lib, u so'zlashuvchilar muloqotida vizuallik belgisiga ega bo'ladi. Kinetik vositalarga ifodalilik, tana a'zolari harakati – jestlar, yuz harakati bilan bog'liq – mimika, kommunikantlar muloqotida ro'y beruvchi individual harakat (yurish-turishdagi o'ziga xoslik yoki xos harakatlar) kabilar mansubdir"⁸³.

Kinetik vositalardan har kuni, har qanday muloqotda foydalanish mumkin. Biroq madaniyatlararo muloqotda kinetik vositalarni qo'llashda ehtiyotkorlik talab etiladi. Chunki kinetik vositalar madaniyatlarga ko'ra farqlanadi. Bir madaniyatda ijobiy sanalgan kinetik vosita boshqasida salbiy ma'no anglatishi mumkin.

Shuningdek, kinetik vositalarni vaziyatga mos ravishda qo'llash talab etiladi.

– Yaxshimas, o'rtoqlar... – dedi yupatuvchi ohangda...- Bunaqa dod-faryod qilish yaxshimas. – U bir zum jimib qoldi-da, boshidan chaqmoq telpagini oldi. – Nachora, bu – hayot-mamot jangi. Undan ko'ra Shokirjon bilan Zokirjonning xotirasini...

Birdan Oqsoqolning ko'zida o't chaqnadi. Nazarimda mo'ylovi ham dikkayib ketgandek bo'ldi. Tokchadagi telefon tutqichini yulqib Zakunchiga o'qtaldi. – Yo'qol, xotira-potirang bilan! – dedi xirillab. – Yo'qol! (186-187-betlar)

Oqsoqolning Shokir va Zokir ismli o'g'illariga qoraxat kelganini bilgach, Umar zakunchi ularning oila a'zolarini yupatish va ta'ziya izhor qilish maqsadida boshidan telpagini oladi. Bu o'zbek madaniyatiga xos harakat emas, g'arb madaniyatiga xos kinetik vosita sanaladi. O'z dardi o'ziga yetib turgan, o'g'illarining o'lmaganiga ishonchi komil oqsoqolga Umar zakunchining so'zlari yoqmaydi. Telpagini boshidan

⁸³ Бурханова М. Креолизатив матнларнинг паралингвопозетик тадқиқи: Филол. фан. б. фалс. док. ...дисс. автореф. – Фарғона, 2022. – Б.53.

olib harakat qilishi esa oqsoqolning battar jahlini chiqaradi va uni haydab yuboradi. Demak, kinetik vositalardan o'z o'rnida foydalana bilish ham muhim sanaladi.

Shuningdek, kinetik vositalar gender jihatidan ham farqlanadi. Ayollarga xos va erkaklarga xos xatti-harakatlar farqlanadi.

– Voy, bole-em! Qo'shmozor bo'lgan bolam!

Fotima kelin tog'orani qorga uloqtirib ichkariga otildi. Ketidan Zuhra kelin, undan keyin men hovliga chopib kirdim. Ayvon tokchasida fonus xira yonib turardi. Xolposh xola sochlarini yoygancha, ayvonda oyog'ini uzatib o'tirar, tizzasiga mushtlab dodlar edi. – Qo'shmozor bo'lgan bol-e-em! (184-bet)

Tizzasiga urib, mushtlab faryod qilish ayollarga xos harakat hisoblanadi, erkaklar bunday harakat qilmaydilar.

– Gap zakunchiliqdamas! – Oqsoqol ijirg'anib yuzini o'girdi. – “Qoraxat” kelgan kuni so'kkanimning alamini olyapti. – Voy ablah-ey! – Cholim do'stining yelkasiga qoqdi. – Qo'yaver, it akilladi qo'ydi-da... (214-bet)

Do'stining yelkasiga qoqish esa erkaklar qo'llaydigan harakat sanaladi. Ayollar ham ba'zan ko'rishish, maqtash niyatida o'zlaridan kichik erkaklarning yelkalarini qoqishlari mumkin, biroq dugonalarining, boshqa ayollarning yelkalariga qoqmaydilar. Shunga ko'ra aytish mumkinki, kinetik vositalar gender jihatidan ham farqlanadi.

Shuningdek, bir kinetik vosita bir necha xil ma'no anglatishi ham mumkin. Professor A.Nurmonov bir imo-ishora bir necha xil ma'no anglatishi mumkinligini ta'kidlab, bosh chayqash harakatining hayron qolish, qoyil qolish, rohatlanish, afsuslanish ma'nolarini anglatishini keltirib o'tgan⁸⁴.

Ruhiy holatlarni ifoda qilishda kinetik vositalar ahamiyatli sanaladi, badiiy asarlarda fiziologik holatlar va tana harakatlari qahramonlar ichki kechinmalarini tasvirlashda qo'llanadi.

Kuzatishlar shuni ko'rsatmoqdaki, ichki his-tuyg'ularni ifodalash ko'proq bosh va undagi uzvlar (peshona, qosh, ko'z, quloq, burun, lab, og'iz, lunj, til, tomoq, tish) ishtirokida hosil qilinadigan til birliklariga to'g'ri keladi⁸⁵.

Tadqiqotchilar tomonidan aniqlanishicha, o'zbek muloqotida tana a'zolarining muloqot jarayonidagi ishtirokida qo'l harakatlarining nisbati 20%, barmoqlar harakati esa 13% ni ko'rsatib, o'zbekona nutqda eng faol noverbal birlik ekanligi aniqlandi. Bosh harakatlari 10%, yelka harakati 7%, ko'z ifodasi 7%, tizza harakati 5%, lab harakati 5%ni tashkil etadi⁸⁶. Bu har qanday vaziyatda qo'llanadigan barcha kinetik vositalarga nisbatan ko'rsatkich sanaladi. Biz esa noverbal vositalarning ruhiy holatlarni ifoda etishdagi o'rnini tahlilga tortamiz.

⁸⁴ Нурмонов А. Танланган асарлар. 3 жилдли. 1 жилд. – Тошкент: Akademnashr, 2012. – Б.222.

⁸⁵ Курбанов М. Ўзбек, усмонли турк, англиз ва рус тилларида новербал мулоқотни ифодаловчи воситалар тадқиқи: Филол. фан. б. фалс. док. (PhD) ...дисс. автореф. – Андижон, 2021. – Б.20.

⁸⁶ Baratova M. O'zbekona paralingvistik vositalarning tizimiy tadqiqi: Filol. fan. b. fals. dok. (PhD) ...diss. avtoref. – Buxoro, 2023. – Б.22-23.

Gavdaning turli harakatlari turli ma'nolarni ifodalash uchun xizmat qiladi. Jumladan, qulluq qilish minnatdorchilik bildirish ma'nosida qo'llanadi. "O'zbek tilining izohli lug'ati"da "qulluq qilmoq" harakati "qo'lini ko'ksiga qo'yib, minnatdorchilik izhor qilmoq, ta'zim qilmoq" ma'nosini anglatishi keltirilgan⁸⁷.

Ayol sekin-sekin nari ketayotgan edi, Oqsoqol qulluq qildi. – Ispasiba, marja! Go'st paydo'm. Ayol mungli kulimsirab qo'ydi. – Rahmat, – dedi o'zbekchalab, – rahmat, aksakal (112-bet).

Noverbal vositalar inson ichki hissiyotlarini aks ettirganda barcha uchun umumiy bo'lsa, aksincha, insonning tashqi muhitga munosabati, biror narsani ko'rsatishi, tushuntirishi, fikrini ifoda etishida madaniy farqlanadi. Shuningdek, inson ichki hissiyotini ifoda etuvchi noverbal vositalar tug'ma va universaldir hamda madaniy farqlangan imo-ishoralar inson xulqi va tarbiyasi bilan bog'liqdir, xususan, bularni shartli ravishda, tabiiy va ijtimoiy noverbal vositalar deb atasak, maqsadga muvofiq bo'lardi⁸⁸. Demak, o'zbek muloqot xulqiga xos bo'lgan kinetik vositalar madaniy farqlanuvchi harakatlar sifatida, ichki hissiyot va ruhiyatni ifoda qiluvchi titrash, tananing harakatsiz qolishi kabi kinetik harakatlar universal noverbal harakatlar sanaladi.

Bag'riga olmoq "qattiq quchoqlamoq" ma'nosini anglatadi⁸⁹. Bunda gavda va qo'l harakatlari birgalikda amalga oshiriladi. "Ikki eshik orasi" asarida bu birikma bag'riga bosmoq shaklida uchraydi:

– "Qora amma!" Bizlar keldik!

– Voy ammang aylansin! Voy ammang o'rgilsin sendan! – U pildirab kelib meni bag'riga bosdi (24-bet).

Tananing titrashi fiziologik holat sanalib, beixtiyor yuzaga chiqadi. Qattiq qo'rquv, hayajon ta'sirida tana va uning a'zolari qaltiraydi, titraydi. Titrashning kuchlilik darajasi hissiy bosimning darajasiga mos ravishda bo'ladi, ya'ni kuchliroq hayajonda qattiqroq, pastroq darajadagi hayajonda yengil titrash kuzatiladi. Bu fiziologik holat ixtiyoriy ravishda amalga oshirilmaydi, beixtiyor yuzaga chiquvchi holat sanaladi. "O'zbek tilining izohli lug'ati"da titramoq fe'li quyidagicha izohlanadi: Titramoq 1. Sovuqdan, qo'rquvdan, hayajondan yoki darmonsizlikdan, kasallik va sh.k.lardan qaltiramoq⁹⁰.

– "Qora amma", dadamni uyg'oting, – dedim titrab – Ikkinchi qilmayman (33-bet).

Ushbu kontekstda Muzaffarning dadasidan qo'rqib titrashi ifodalangan bo'lsa, quyidagi misolda "Qora amma"ning alamdan, iztirobdan titragani keltirilgan:

⁸⁷ O'zbek tilining izohli lug'ati. 6 jildli. IV jild. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2023. – B.268.

⁸⁸ Хасанова Г. Диалогик нутқда новербал воситаларнинг ўрни ва уларнинг прагматик хусусиятлари: Филол. фан. б. фалс. док. (PhD)...дисс. автореф. – Фарғона, 2022. – Б.16-17.

⁸⁹ O'zbek tilining izohli lug'ati. 6 jildli. I jild. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2023. – B.332.

⁹⁰ O'zbek tilining izohli lug'ati. 6 jildli. V jild. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2023. – B.301.

Kelinlar to‘dasi yor-yor aytgancha eshikka yaqinlashdi. Hovlidagi fonuslarning nuri g‘ira-shira yoritib turgan eshik oldida “Qora ammam”ni ko‘rib qoldim. Qo‘lida bog‘ichi yechilgan qiyiqcha. Boshidan ro‘moli sirg‘alib yelkasiga tushgan. Negadir titraydi. Oppoq sochlari uchidagi so‘lkavoy cho‘lpilarining jiringlashi childirma shovqini, surnay ovozida eshitilmasa ham bir-biriga urilib ketayotganini sezdim (122-bet).

O‘g‘li urushda bedarak yo‘qolgan “Qora amma” asrab olgan qizi, o‘g‘liga kelin qilmoqchi bo‘lgan qiz – Robiyani o‘zi ko‘ndirib ukasiga turmushga beradi. “Qora amma” ichki hissiyotlarini bildirmaslikka harakat qiladi, lekin to‘y kuni alamdand, iztirobdan, o‘g‘li kelmaganidan azob chekkani sabab unda beixtiyor fiziologik holatlar yuzaga chiqadi: boshidan sirg‘alib tushgan ro‘molini his qilmaydi, titraydi, karaxt holga tushib qoladi. Chunki “Qora amma”ning Robiyani Shomurodga turmushga uzatishi o‘g‘li Kimsanning o‘lganini tan olish, uning qaytib kelmasligiga ko‘nishni anglatardi. “Qora amma” dardini, iztiroblarini hech kimga ayta olmas edi, shu sababdan ham muallif ayolning ruhiy holatini ifodalash uchun noverbal vositalarni tanlaydi.

Gavda, tana harakatining to‘xtashi ham ma’lum hissiy-ruhiy holatlar sababli bo‘lishi mumkin. Misol uchun, qo‘rquvdan, hayratdan, ajablanishdan nima qilishni bilmay to‘xtab qolish kuzatiladi:

Endi inga qo‘l cho‘zgan edim, bir chumchuq ovozi boricha chirqillab shundoq tumshug‘im oldidan uchib o‘tdi. Yuzimga qanoti tegdiyam. Qo‘rqqanimdan to‘xtab qoldim (36-bet).

Choyxonaga olib chiqadi. Xullas, choyxona – o‘zimizning uy. Lekin hozir choy ichishga vaqtimiz yo‘q. “Qora ammam”nikiga tezroq borish kerak. Ana, dadam tuproq yo‘lda to‘xtab, jahl bilan o‘girildi. – Bo‘lsang-chi! Hali-zamon kun yoyilib ketadi. Dalaga chiqishim kerak (21-bet).

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Нурмонов А. Ўзбек тилининг паралингвистик воситалари ҳақида. – Андижон, 1980. – 42 б.
2. Саидхонов М. Алоқа-аралашув ва мимикалар. Илмий-оммабоп рисола. – Тошкент: Фан, 2008. – 82 б.
3. Саидхонов М. Ишораларнинг вербаллашуви ва матний хусусиятлари. – Тошкент, 2022. – 228 б.
4. Сафаров Ш. Когнитив тилшунослик. – Жиззах, 2006. – 92 б.
5. Сафаров Ш. Прагмалингвистика. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008. – 318 б.
6. Солижонов Й. Бадий нутқ поэтикаси. – Тошкент, 2023. – 191 б.
7. Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: Ўзбекистон, 1992. – 399 б.

8. Хакимов М. Ўзбек прагмалингвистикаси асослари. – Тошкент: Akademnashr, 2013. – 176 б.